

industrialized economy are given according to E. Andersen: liberal, conservative and social-democratic. According to R. Titmuss's classification, there are 3 models: residual, institutional-redistributive, industrial achievements / action. Various pension systems according to the classification of J. Paine are revealed: institutional, residual, for merits at work, civil. Quite an interesting distribution of models of social protection, among which the lion's share belongs to European countries, can be traced in the works of S. Leibfried and R. Mishra, where in addition to the residual and institutional models, there is also a "socialist" model. The research of the Slovak scholar M. Beblavy, who made an attempt to typologize the model of the welfare state of Central and Eastern Europe, deserves attention. A. Antonnen and J. Sipila are noted; they classify the models of social services in European countries according to the level of development of various social services and from the view of institutional subjects. Another effective model of the welfare state is described – it is a social investment welfare state.

Thus, extensive experience in implementing social policy and social work in the European Union has shown that these countries have gone from charity in social support to the formation of a "welfare state" that guarantees its citizens an optimal system of social security and social protection.

Key words: European models of social protection and services, social policy, social work, social state, welfare state, social investment welfare state.

Авторський внесок кожного із співавторів: Николаєва В. І. – 50%, Малярчук Н. Г. – 40%, Овчарова Л. М. – 10%.

Стаття надійшла до редакції / Received 30.10.2021

Прийнята до друку / Accepted 19.11.2021

Унікальність тексту 99,4 % (Unicheck ID10099221441)

*© Николаєва Валентина Ивановна, Малярчук Наталья Григорьевна,
Овчарова Лидия Михайловна, 2021*

DOI: <https://doi.org/10.51706/2707-3076-2021-4-18>

УДК: 373.5:364.632]:343.85(045)

Алла Анатоліївна Харківська

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4782-1079>

доктор педагогічних наук, професор,

проректор з науково-педагогічної роботи Комунального закладу

«Харківська гуманітарно-педагогічна академія»

Харківської обласної ради,

м. Харків, Україна,

kharkivska_hgpa@ukr.net

ЗАПОБІГАННЯ БУЛІНГУ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ: СУЧАСНИЙ СТАН ПРОБЛЕМИ

В науковій статті автором визначено актуальність процесу цькування в ЗЗСО як пригнічення духовної повноцінності особистості. Проаналізовано низку різноаспектних наукових досліджень вітчизняних і закордонних психологів, педагогів, а також соціальних досліджень зі статистичними даними щодо явища булінгу в Україні. З'ясовано, що дитяча агресивність притаманна більшості, проте вона виникає через різні внутрішні та зовнішні причини. Цілеспрямовані дії кривдників відбуваються через фізичні (побиття, шкода речам) чи мовленнєві дії (пригнічення, насмішки). Охарактеризовано ролі учасників булінгу (кривдник, жертва, свідок) та визначено головні ознаки цього процесу в колективі (страх, жорстокість, образи тощо). Здійснено узагальнення щодо типології прояву агресивності кривдників на початковому та

середньому рівні освіти. Автор звертає увагу на один з видів булінгу – кібербулінг, проблема якого набуває все більшої актуальності з динамічним розвитком цифрових технологій. Надано рекомендації для проведення профілактичної роботи запобігання булінгу учителями в ЗЗСО під час уроків, виховних заходів у процесі здійснення різних видів діяльності.

Ключові слова: булінг, заклад загальної середньої освіти, учнівський колектив, кібербулінг, майбутній учитель, профілактика.

Вступ. Стрімкий розвиток цифрових технологій у межах чергової хвилі науково-технічної революції перетворило їх в органічну складову практично всіх сфер життя людини і суспільства (А. Харківська, 2020). В умовах глобального технократизму, переоцінки соціальних та особистісних цінностей, відродження духовних надбань центром освітніх послуг залишається особистість здобувача освіти. Будь-яка дитина – це особистість, яка претендує на повагу до себе. Самооцінка є обов'язковою рисою особистості, яка починає формуватися з раннього віку. Тому важливо, щоб діти росли і розвивалися в соціумі, де панує дружня атмосфера та повага.

При формуванні самооцінки і самоповаги велике значення має не тільки сім'я, але й однолітки довкола. Гармонійні стосунки з однолітками впливають на статус дитини в колективі. Проте у сьогоденні знущання над дітьми з боку однолітків є однією з найбільш поширених проблем не тільки одного класного колективу, а й усього закладу загальної середньої освіти (ЗЗСО), що призводить до агресії та насильства в дитячому світосприйнятті.

Дослідження ЮНІСЕФ, що проводилося 2019-2020 роках засвідчує: «67% дітей в Україні у віці від 11 до 17 років стикалися з проблемою булінгу; 24% дітей стали жертвами булінгу; 48% дітей нікому не розповідали про випадки булінгу; 44% школярів були спостерігачами булінгу, але ігнорували його, бо їм було страшно за себе; більшість дітей булять за те, що вони мають інакший вигляд, думають не так, як інші діти» (2020). Найперші, хто можуть впливати на таку ситуацію та сприяти запобіганню булінгу, це сім'ї дітей та вчителі ЗЗСО.

Вищенаведені дані підтверджують актуальність дослідження в цьому напрямку, адже профілактика булінгу майбутніми

педагогами ЗЗСО є на часі та потребує детального вивчення.

Дослідження проблем булінгу активно почали проводити на початку ХХ-го століття. Так, ще у 1905 році К. Дьюкс почав досліджувати питання цькування та поклав початок вивченню цієї проблеми. Дослідження продовжили Д. Олвеус, Д. Лейн, Е. Міллер (2001). О. Уварова (2008) досліджувала цькування працівників на робочому місці з боку колег та керівників. Л. Прокоменко, В. Тетьоркіна, О. Оловеренко та О. Пальчик (2019) досліджували булінг у сучасному просторі дитячого освітнього колективу. В. Андросюк, Ю. Левченко, О. Мотлях, Ю. Суденко (2020) висвітлили психологічні чинники формування булінгу в Україні.

У вітчизняній науці комплексне вивчення булінгу ведеться в останнє десятиліття, тоді як раніше досліджували окремі ситуації булінг – агресія, булінг – насильство тощо. Профілактика майбутніми вчителями під час проходження педагогічної практики шкільного булінгу являє собою одну з найбільш актуальних завдань у сучасному суспільстві. Вона вимагає ретельного дослідження причин, видів цькуванням та способів профілактики задля запобігання подальшого ускладнення ситуації. На жаль, дотепер не існує виробленої ефективної стратегії, що була б спрямована на попередження булінгу. Крім того, є складнощі щодо виявлення булінгу, проведення діагностики стану взаємовідносин здобувачів освіти в освітньому середовищі.

Дійсно, проблема шкільного цькування недостатньо опрацьована вітчизняними дослідниками, у зв'язку з цим практичних програм його профілактики майже немає. Тому виникає нагальна потреба в розробці комплексу заходів, який був би спрямований, перш за все, на профілактику й опрацювання системи відносин в учнівському колективі з урахуванням

особливостей членів групи; на розробку методичних рекомендацій та проведення підготовчих занять для працівників закладу освіти стосовно впровадження профілактики булінгу під час освітнього процесу та поза ним.

Метою статті є вивчення сучасного стану профілактики булінгу в закладах загальної середньої освіти в Україні, прогнозування засобів запобігання булінгу вчителями в процесі здійснення ними різних видів педагогічної діяльності.

Методи дослідження: критично-порівняльний аналіз та систематизація вітчизняних і зарубіжних наукових робіт із соціології, психології, педагогіки для уточнення сутності понять «булінг», сучасних підходів до визначення проблеми булінгу в учнівському колективі ЗЗСО, соціальних досліджень; узагальнення чинників, що спричиняють розвиток булінгу в дитячому колективі; прогнозування з метою розробки рекомендацій профілактики булінгу в учнівському колективі.

Сутність феномену булінгу. Епізодичні утиски, шкільне цькування, агресивне переслідування одного з членів об'єднання з боку інших його членів або його частини в сучасній науці отримали назву – булінг (від англ. bullying – «знуцання, залякування, цькування»). Булінг, як феномен девіантної поведінки, є соціально значущою проблемою в підлітковому віці. Адже саме він є найскладнішим, конфліктним і суперечливим етапом розвитку особистості, коли відбуваються фізичні й психологічні зміни в молодому організмі дитини, здійснюється пошук власного «Я», формування власного юнацького світобачення. Навчання переходить на другий план, і для підлітка референтною групою стають його однолітки, відбувається боротьба за лідерство та, як наслідок, можливі конфлікти. Незважаючи на те, що участь підлітка в поодиноких конфліктах є цілком нормальним, випадки булінгу в підлітковому колективі відбуваються протягом тривалого часу і впливають на формування особистості.

Охарактеризуємо сутність поняття «булінг». Класичним вважається визначення, запропоноване норвезьким вченим Д. Олвеусом: «Учень піддається булінгу або є жертвою, коли

він або вона стає метою неодноразових та періодичних негативних дій з боку одного або декількох учнів» (Гуггенбуль, 2000, с. 23). На думку Д. Олвеус: «Булінг – це форма насильства, яка має місце в школі ... булінг – піддається спостереженню дії, що має місце в спілкуванні між дітьми в школі, який є причиною появи почуття образи або стресу» (Петровський, 1979, с. 124 – 125).

На феномен булінгу звернули увагу англійські психотерапевти Д. Лейн і Е. Міллер (2001) ще на початку ХХ століття. Вони описали шкільне цькування, розглядаючи його як пролонгований процес свідомого жорстокого ставлення (психічного або фізичного) з боку одного або групи дітей до іншої дитини. Автори доводять агресивний, жорстокий характер зазначеного явища, а також обґрунтовують, що цькування може виникнути не тільки між двома людьми, а й бути спрямованим від цілої групи, колективу людей, що може спричинити найбільш негативні наслідки такої взаємодії.

Закон України «Про освіту» (зі змінами 2021) та стаття «Булінг (цькування) учасника освітнього процесу» Кодексу України про адміністративні правопорушення (2021) редакція від 08.08.2021 визначають булінг як «діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, зокрема із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого» (стаття 173-4).

Наведемо деякі визначення поняття «булінг», що найбільш відповідають темі дослідження. На сайті безоплатної правової допомоги булінг визначено як «агресивна й вкрай неприємна поведінка однієї дитини або групи дітей по відношенню до іншої дитини, що супроводжується постійним фізичним або психологічним впливом» (*Координаційний центр*, 2021). О. Морозов трактує булінг як «агресивне переслідування одного з членів колективу іншими» (2010, с. 262–263). За

визначенням В. Пономарьова, «агресивна поведінка може виявлятися як у фізичному, так і в психологічному або комбінованому (фізичному та психологічному) насильстві» (2013, с. 125–130).

Досліджуючи проблему булінгу в закладах освіти, Міністерство освіти і науки України, Державна наукова установа «Інститут модернізації змісту освіти», Громадська організація «Ла Страда-Україна», Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) за фінансової підтримки Європейського Союзу написали навчально-методичний посібник «Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти» (2020), у якому зазначається: «Варто пам'ятати, що булінг (цькування) відрізняється від сварки або конфлікту між дітьми кількома типовими ознаками: по-перше, це систематичність (повторюваність) діяння – вчинення різних форм насильства (фізичного, економічного, психологічного, сексуального, також і за допомогою засобів електронної комунікації) двічі і більше разів стосовно однієї і тієї ж особи; по-друге, булінг (цькування) майже завжди має злий намір, коли метою дій кривдника (-ці) є умисне заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страху, тривоги, бажання підпорядковувати потерпілого (-у) своїм інтересам та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого (-ої); по-третє, для булінгу (цькування) характерний дисбаланс сил – владний дисбаланс між кривдником (-цею) і потерпілим (-ою) (асиметричні відносини), різниця у фізичному розвитку, рівні соціально-психологічної адаптованості, соціальному статусі, стані здоров'я (наявність інвалідності чи особливих освітніх потреб), ментальному розвитку тощо; по-четверте, відсутність розкаяння у кривдника (-ці)» (с. 40–41).

Підсумовуючи усе вище, можемо дійти висновку, що булінг – це соціальна негативна поведінка особистості або групи із декількох осіб, яке ґрунтується на таких чинниках, як конкуренція, влада, заздрість тощо та поширюється на іншу особу або групу людей.

Типові ознаки булінгу. Процес булінгу. Уточнивши поняття «булінг», виникає потреба з'ясувати характерні ознаки, за якими можна

визначити його наявність. Серед типових ознак булінгу виділяють: «систематичність (повторюваність) діяння; наявність сторін – кривдник (-ця) (булер), потерпілий (-а) (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності); дії або бездіяльність кривдника (-ці), наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страху, тривоги, підпорядкування потерпілого (-ої) інтересам кривдника (-ці), та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого (-ої)» (Андрєєнкова, 2020, с. 40–41).

Для розуміння процесу булінгу вважаємо за доцільне звернути увагу на його суб'єктний склад:

1. «Кривдники». Як стверджує Д. Олвеус, «кривдників» можна схарактеризувати як індивідів із високим потенціалом загальної агресивності і озлобленості. Кривдники володіють неадекватною (завищеною, а іноді й заниженою) самооцінкою (Арпентьева, 2016, с. 18), також у них спостерігається велика потреба в домінуванні на іншими людьми, адже вони знущаються не тільки над «жертвами», але й над близькими людьми, учителями та іншими.

2. «Жертви». Булінг – це тривалий процес, і в цей час «жертва» знаходиться в стані тривожності та страху. Жертва відрізняється замкнутістю, чутливістю, відчуженням, схильністю ухилитися від конфліктів, різними проявами психосоматичних симптомів, слабкістю, підвищеним рівнем тривожності, неконструктивною стратегією оволодіння складних ситуацій і невпевненістю в собі. У них розвиваються різні проблеми, пов'язані із спілкуванням, а також знижена навчальна мотивація (Аудмайер, 2016, с. 45).

3. «Свідки». До свідків відносяться ті, хто не бере безпосередньої участі в цькуванні. Однак присутність їх поруч під час знущань може призводити до розвитку у свідків почуття власного безсилля і до зниження самооцінки. Відтак, від булінгу страждає не тільки жертва, але і навколишні, які не змогли дати відсіч кривдникові (Бондар, 2008, с. 78).

Отже, булінг може проявлятися як форма агресивної поведінки, у якій будь-хто навмисно і багаторазово заподіює шкоду або незручність. Проаналізувавши структуру та визначивши типові

ознаки булінгу, вважаємо за доцільне окреслити його основні форми.

На сучасному етапі розвитку суспільства набувають широкого поширення негативні тенденції міжособистісних взаємин в умовах освітнього середовища. Таке поширення найчастіше виражається у формах різного роду тиску і, як правило, має насильницький характер над особистістю, що безпосередньо можна визначити як проблему булінг.

Погоджуємося з Д. Кутузовою (2007), яка наводить такі форми прояву булінгу: «Фізична (завдання ударів, штовхання, пошкодження або крадіжка власності), словесна (обзивання, глузування або висловлювання, якими ображається стать, раса або сексуальна орієнтація), соціальна (виключення інших із групи чи розповсюдження пліток або чуток), письмова форма (написання записок або знаків, що є болючими чи образливими), електронна або кібербулінг (розповсюдження чуток та образливих коментарів з використанням електронної пошти, мобільних телефонів, сайтів соціальних мереж)» (с. 72–90).

Отже, вважаємо, що булінг може приймати форму фізичного або мовленнєвого контакту або ще більш витончених дій; це форма вербальної взаємодії, що в певному прояві може розцінюватися як цькування.

Тому під «булінгом в учнівському колективі закладу загальної середньої освіти» будемо розуміти форму соціально агресивної поведінки здобувача освіти або групи із декількох здобувачів, який (яка/які) цілеспрямовано і багаторазово заподіює шкоду або незручність іншому здобувачу освіти або обмеженій групі учнівського колективу ЗЗСО і може виражається не тільки у фізичному, а й в психологічному насильстві.

Аналіз статистичних даних щодо поширення проявів булінгу в закладах середньої освіти. Практично в кожному класі є здобувачі освіти, які стають об'єктом глузувань і відкритих знущань. Біль, страх і приниження іноді тривають незначну кількість часу, пов'язане це із швидкою зміною об'єкта-жертви, може тривати як кілька років так і до закінчення закладу загальної середньої освіти, іноді може

залишатися на все життя. Майбутні вчителі ЗЗСО повинні навчитися розпізнавати та зупиняти прояви булінгу, запобігати виникненню нових випадків. Тому доречно проаналізувати характерні риси прояву булінгу на всіх рівнях загальної середньої освіти.

Булінг у початковій школі. Український центр оцінювання якості освіти оприлюднив інформацію про загальнодержавне моніторингове дослідження якості початкової освіти. Заключна частина цього звіту присвячена проблемі булінгу в початковій школі (Бахрушин, 2019).

Загалом в опитуванні взяли участь 9 077 здобувачів освіти (4 535 під час складання тесту з читання і 4 542 – тесту з математики). Найтипівшими представниками були здобувачі звичайних загальноосвітніх шкіл, розташованих у містах обласного підпорядкування. Водночас, 23 % учнів представляли сільські школи, 9 % – малі (від 7 до 15 дітей на паралелі) заклади, 24 % – спеціалізовані школи, гімназії, ліцеї та колегіуми .

Більшість опитаних учнів частково або повністю погоджуються з такими твердженнями: «мені подобаються мої однокласники» (87,2 %); «я почувуюся щасливим/-ою, коли я в школі» (67,0 %); «учителі ставляться до мене добре» (92,6 %). Проте, понад 11% опитаних здобувачів освіти не відчувають себе щасливими у школі, 3,7 % не подобаються однокласникам, а 2,4 % не вважають, що вчителі ставляться до них добре. Майже третина здобувачів освіти відповіли, що принаймні кілька разів на тиждень їм говорять у школі образливі слова (Бахрушин, 2019).

Соціальні опитування ЮНІСЕФ (*Опитування*, 2019), U-Report (2016), «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді (HBSC)» (2018) свідчать, що різні прояви агресивної поведінки спостерігаються в більшості молодших школярів: це і висока частота агресивних дій, і пряма фізична агресія, і наявність ворожих агресивних дій, спрямованих на заподіяння фізичного болю або страждань однолітків. Навіть деякі діти (з підвищеною агресивністю) в молодшому шкільному віці проявляють значно більш виражену схильність до агресивності, ніж ту, що потім може проявитися

в майбутньому їх житті. Для них характерними є такі прояви агресивності, як достатньо часте втрачання контролю над собою; суперечки і сварки; відмова виконувати прохання дорослих; схильність звинувачувати інших у своїх помилках і невдачах; не здатність забути про образу тощо.

Аналіз робіт вітчизняних учених (Аудмайер, 2016; Кормило, 2015; Мотлях та ін., 2020) дозволяє стверджувати, що агресивність як властивість притаманна багатьом дітям, але виникає в силу різних причин. У якості зовнішніх причин дослідники визначають такі: сім'я, у якій росте дитина; спілкування з однолітками; копіювання дитиною персонажів фільмів, вигаданих героїв; вплив телебачення тощо. Внутрішніми причинами прояву агресивності молодших школярів є: наявність внутрішнього дискомфорту, невпевненості; невміння висловлювати негативні емоції, контролювати себе; висока тривожність, відчуття знедоленої людини; занижена самооцінка; прагнення привернути увагу дорослих.

Майкл Раттер – перша людина, яка була призначена професором дитячої психіатрії у Великобританії. Його називали «батьком дитячої психології». У книзі «Допомога важким дітям» (1987) науковець виділив три групи дітей, які відрізняються мотиваційною спрямованістю при здійсненні агресивних дій. До першої групи відносять дітей (імпульсивно-демонстративні), які зазвичай використовують агресію як засіб привертання уваги, задля отримання емоційного відгуку від інших. Агресивність у таких дітей швидкоплинна, ситуативна, проте не вирізняється особливою жорстокістю. Їх агресія носить мимовільний, безпосередній та імпульсивний характер, а негативні ворожі дії швидко змінюються дружелюбними. Другу групу складають діти (нормативно-інструментальні), які використовують агресію зазвичай як норму поведінки під час спілкування з однолітками. Агресивні дії виступають як засіб досягнення конкретної мети. Відчуття задоволення в них з'являється після досягнення результату, а не в момент агресивних дій. При цьому в будь-якій діяльності вони прагнуть бути в позиції лідера, який підпорядковує і пригнічує інших. До третьої

групу відносять дітей (цілеспрямовано-ворожі), для яких нанесення шкоди виступає як самоціль. Вони відчують задоволення, коли завдають одноліткам біль та принижують. Зазвичай такі діти вибирають для своїх агресивних дій одну-дві постійні жертви – слабших дітей, нездатних до захисту чи відповіді. Почуття провини або каяття при цьому абсолютно відсутнє. Норми і правила поведінки відкрито ігноруються. Для таких дітей особливо характерна мстивість і злопам'ятність.

Отже, агресивність в учнівському колективі ЗЗСО в молодшому шкільному віці – явище неоднорідне, у якому за зовні схожою картиною проявів можуть бути різні причини, механізми та мотиваційна спрямованість. Майбутні вчителі мають змогу під час педагогічної виробничої практики продемонструвати власні уміння виявлення булінгу та провести профілактичні заходи в учнівських групах щодо запобігання виникнення булінгу.

Булінг в учнівському колективі на другому рівні повної загальної середньої освіти (базова середня освіта). Одна з найважливіших особливостей булінгу полягає в тому, що ставлення до нього дітей з віком змінюється. Індекс популярності особистості в цьому віці пов'язаний як з просоціальною, так і з антисоціальною поведінкою. Вивчення, під час проходження різних видів практики, учнівських колективів закладів загальної середньої освіти другого рівня повної загальної середньої освіти показало, що центральні місця в системі їх взаємовідносин посідали, з одного боку, «зразкові особистості», яких уважали неагресивними, спортивними, лідерами, старанними і товариськими, а з іншого – «круті особистості», які сприймалися як популярні, агресивні і фізично розвинені.

Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) підрахував, що за 2017 рік чверть (24%) дітей в Україні стали жертвами булінгу (цькування) у школах, при цьому майже половина (40%) потерпілих не ділилися цим ні з ким. А у підлітковому віці, цькувань зазнали більше третини здобувачів освіти. В аналітичному звіті ЮНІСЕФ «Булінг та кібербулінг у підлітковому середовищі

Україні» (2019) надав такі результати (рис. 1): 35 % брали участь в ображанні, приниженні або знуцанні над іншими; 38 % були жертвами образ, знуцань, принижень іншими.

Рис. 1 Статистичні дані щодо булінгу серед підлітків України (*Булінг та кібербулінг, 2019*)

У дослідженнях вітчизняних та зарубіжних учених (Кормило, 2015; Мелезіні, 2016; Стремецька та ін., 2014; Афроз Ян, Шафкат, 2016) показано, що у дітей 10-11 років переважають прояви фізичної агресії, а у підлітків 14-15 років на перший план виходить вербальна агресія. Максимальні показники прояву всіх форм агресії (як фізичної, так і вербальної) виявляються саме в 14-15 років. Але динаміка зростання фізичної й вербальної агресії разом у процесі зростання неоднакова: прояви фізичної агресії можуть збільшуватися не істотно, а прояви вербальної агресії зростають більш швидкими темпами. Можна спостерігати такі зміни у поведінці дітей, як непокоря, ворожість, лайка, жорстокість, відстороненість, таємничість, брехливість тощо. У цей період підлітки стають егоїстичними по відношенню до інших, їх не цікавлять почуття, бажання тих, хто поруч. Навіть якщо виникає відчуття провини – шукають способи уникнути покарання, намагаються

звинуватити в проблемах інших. Тобто їх антисоціальна поведінка проявляється у всьому.

А. Король (2009), студентка Школи соціальної роботи ім. В. І. Полтавця Національного університету «Києво-Могилянська академія» у статті «Причини та наслідки дослідження явища булінгу», зазначає, що згідно з результатами анкетування, проведеного Міністерством юстиції України, приниження в школі зазнавало 45 % опитаних дітей у Закарпатській області, половина опитаних школярів Київської області і більше половини дітей Одещини були свідками чи жертвами булінгу в ЗЗСО. Серед чернівецьких школярів морального приниження хоч раз у житті зазнавали 48 % учнів; фізичного кривдження – 27 %; нападу з боку групи – 14 %; пограбування – 12 %; сексуальної загрози – 8 % опитаних.

Проте вважаємо за необхідне наголосити, що крім агресивного порушення одиночного типу, існує ще і груповий агресивний тип прояву булінгу. Характерною домінуючою особливістю

Його є агресивна поведінка, що виявляється у вигляді групової активності в компанії однолітків зазвичай поза межами дому. Учасники таких груп залучаються до пропусків занять у закладах освіти, утеч з дому, вандалізму, фізичного насильства, незначних адміністративних правопорушень. Крім того, майбутнім учителям ЗЗСО важливо знати про такі угруповання в межах міста чи села, щоб запобігти значним наслідкам такого угруповання. Для цього доречно проводити як фронтальні, так й індивідуальні бесіди, анонімні опитування, тренінги довіри тощо.

Варто зауважити, що форми і способи булінгу постійно змінюються. Новітнє «досягнення» в цій галузі – так званий кібербулінг, тобто булінг, що здійснюється за допомогою електронних засобів комунікації, цифрових технологій. Він може відбуватися в соціальних мережах, платформах обміну повідомленнями (месенджерах), ігрових платформах. Це неодноразова поведінка, спрямована на залякування, провокування гніву чи приниження тих, проти кого він спрямований (ЮНІСЕФ). При цьому головний кривдник, чи кривдники, найчастіше залишаються в тіні всього процесу булінгу. Тобто вони лише починають цю «гру» влучним висловом, недоречним фотознімком тощо, а решта користувачів починають підтримувати цю позицію, обговорювати, принижувати, саме тоді вони стають прямими учасниками булінгу зі сторони кривдника.

Засоби попередження виникненню явища булінгу в освітньому середовищі школи. Для профілактики булінгу учителями доцільне впровадження інноваційних форм та методів роботи, як під час занять, так і під час виховних заходів. Педагогам необхідно акцентувати увагу здобувачів освіти на тому, що є телефони довіри, дорослі (учителі, соціальні працівники, психологи, батьки), до яких можна звернутися за допомогою щодо припинення боулінгу; також можна запропонувати переглянути фільми/презентації роз'яснювального характеру щодо можливих наслідків булінгу тощо. У процесі навчальної діяльності (під час проведення уроків) учителям доречно продумувати та використовувати різні

прийоми в роботі зі здобувачами освіти. Наприклад, для профілактики фізичного цькування через поганий зір педагог може запропонувати всьому класу примружити очі та прочитати текст з дошки, пояснюючи при цьому, що діти, які мають таку ваду, не заслуговують цькування. Доречно проводити систематичні заняття про толерантність, рівність прав та свобод, звертати увагу на значення індивідуальності та її особливих здібності. Необхідно акцентувати увагу, що всі люди різні, тому погляди чи стиль життя колективу не завжди збігаються.

Крім цього, у питаннях запобігання булінгу емпірично підтвердили ефективність Шкільні служби порозуміння. Шкільна служба порозуміння – «це команда підготовлених медіаторів (найчастіше старшокласники), які допомагають школярам розв'язувати конфлікти мирним шляхом, використовуючи в роботі методи (медіацію, коло), техніки (я-твердження, стратегію «виграш-виграш», перефразування тощо), і працюють над формуванням та налагодженням безпечної, комфортної атмосфери в закладі освіти» (Лугінець та ін., 2021, с. 52). Головна мета шкільної служби порозуміння – вирішення конфліктних ситуацій у групі, в освітньому закладі загалом. Учасники цієї служби допомагають роз'яснити поняття булінг та його види, донести до відома здобувачів освіти алгоритм дій у випадках цькування.

Висновки. Аналіз сучасного стану профілактики булінгу в закладах загальної середньої освіти в Україні показав, що майже половина дітей та підлітків брали участь у приниженні або знущанні над іншими, або ж зазнавали образ, знущань іншими, що пригнічує духовну повноцінність особистості. Проаналізовані та узагальнені нами різноаспектні наукові роботи вітчизняних і закордонних дослідників дали змогу виявити чинники, що спричиняють розвиток булінгу в дитячому колективі, та його окремі прояви. Зокрема, виявлено, що дитяча агресивність притаманна більшості випадків, проте вона виникає через різні внутрішні та зовнішні причини. Ключовими ознаками цього процесу в колективі є страх, жорстокість, образи, які відчувають його

учасники. Цілеспрямовані дії кривдників відбуваються через фізичні (побиття, шкода речам) чи мовленнєві дії (пригнічення, насмішки). Найбільше занепокоєння сьогодні викликає один з видів булінгу – кібербулінг, проблема якого все більше поглиблюється, зумовлюючись динамічним розвитком цифрових технологій.

Попередження булінгу педагогами в процесі проходження ними педагогічної практики в закладах загальної середньої освіти доречно

проводити на всіх етапах освітньої діяльності, застосовуючи при цьому різноманітні форми та методи роботи як із здобувачами освіти, так і з батьками, адже першочергово саме від них залежить поведінка дитини в школі та суспільстві. **Перспективи подальших досліджень** можуть стосуватися розробки практичних методик щодо запобігання булінгу для всіх рівнів освіти України.

Література

- Арпентьева М. Р. Проблема соціального порядку і насильство в школах. *Проблеми сучасної освіти*. 2016. № 5. 18 с.
- Аудмайер К. Всі на одного : Як захистити дитину від цькування в школі. Київ : ТОВ «Альпіна Паблішер», 2016. 45 с. .
- Бахрушин В. Булінг у початковій школі : деякі результати моніторингового дослідження. Нова українська школа. 2019. URL : <https://nus.org.ua/view/buling-u-pochatkovij-shkoli-deyaki-rezultaty-monitoryngovogo-doslidzhennya/>.
- Бондар В. Насильство над дитиною веде до деформації особистості. *Соціальна педагогіка*. 2008. № 4. 78 с.
- Булінг та кібербулінг у підлітковому середовищі. *Статистичні дані щодо булінгу серед підлітків України*. URL : <https://www.unicef.org/ukraine/bullying-cyberbullying-teens-Ukraine>.
- Возрастная и педагогическая психология / под ред. А. В. Петровського. Москва, 1979. С. 124 – 125.
- Глобальне опитування про булінг (знуцання у школах). *U Report*. 2016. URL : <https://ukraine.ureport.in/opinion/566/>.
- Гугтенбюль А. Лиховісне чарівність насильства. Профілактика дитячої агресивності та жорстокості і боротьба з ними. Санкт-Петербург : Академічний проспект, 2000. 220 с.
- Детская и подростковая психотерапия / под ред. : Д. Лейна, Э. Миллера ; пер. с англ. : Мухиной Н. А. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 438 с.
- Дослідження булінгу в просторі організованого дитячого колективу / Л. Прокоменко, В. Тетьоркіна, О. Оловеренко та О. Пальчик. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2019. № 62, Т. 1. С. 70–73. URL : <http://surl.li/amvef>.
- Про освіту : Закон України від 02.10.2021 р. № 2145-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
- Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти: навч.-метод. посібник / Андрєєнкова В. Л., Байдик В. В., Войцях Т. В. та ін. Київ : ФОП Нічога С. О. 2020. 196 с.
- Кібербулінг – що це та як це зупинити? 10 фактів, які підлітки хочуть знати про кібербулінг. ЮНІСЕФ. URL : <https://www.unicef.org/ukraine/cyberbullying>.
- Кодекс України про адміністративні правопорушення від 01.10.2021. № 80731-X. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
- Кормило О. Явище булінгу в освітньому просторі. *Проблеми гуманітарних наук*. Серія «Психологія». Випуск 35. 2015. С. 174–187. URL : <http://surl.li/amvas>.
- Король А. Причини та наслідки булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. С. 84–93. URL : <http://surl.li/amvdy>.
- Координаційний центр з надання правової допомоги. *Новини*. URL : <https://www.legalaid.gov.ua/category/novyny/>.

- Кутузова Д. А. Травля в школі: что это такое и что можно с этим делать. *Журнал практического психолога*. 2007. № 1. С. 72–90.
- Морозов О. А. Особенности буллинга и моббинга. *Актуальные проблемы авиации и космонавтики*. 2010. № 6. С. 262–263.
- Насильство та булінг в освітньому середовищі. *Результати соціологічного дослідження*. Київ :Укр. ін-т. соц.дослід. ім. О. Яременка 2018. URL : https://kubg.edu.ua/images/stories/podii/2018/10_26_bullying_02.pdf.
- Опитування ЮНІСЕФ : понад третина молодих людей у 30 країнах світу потерпають від онлайн-булінгу. 2019. URL :<http://surl.li/gkmaq>.
- Пономарев В. И. Исследования акцентуаций характера участников буллинга в контингенте подростков регионального социального заведения для несовершеннолетних. *Світ медицини та біології*. 2013. № 3 (39). С. 125–130. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/S_med_2013_3%2839%29_41.
- Мотлях О., Андросюк В., Левченко Ю., Суденко Ю. Психологічні чинники протидії булінгу (аналітичний огляд). Київ: 2020. 35 с.
- Протидія булінгу. Міністерство освіти і науки України. URL : <https://mon.gov.ua/ua/tag/protidiya-bulingu>.
- Раттер М. Р. Помощь трудным детям : Пер. с англ. / общ. ред. А. С. Спиваковской ; предисл. О. В. Баженовой и А. Я. Варга. Москва : Прогресс, 1987. 424 с.
- Лугінець Н. В., Павлівська І. М., Сафонова О. В., Скиба О. Ю., Шамардіна А. В. Створення безпечного освітнього середовища в закладі середньої освіти з інклюзивним навчанням шляхом запровадження в освітній процес шкільної служби порозуміння *Науковий журнал Хортицької національної академії*. (Серія: Педагогіка. Соціальна робота) : наук. журн. / [редкол. : В. В. Нечипоренко (голов. ред.) та ін.]. Запоріжжя : Вид-во комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, 2020. Вип. 2(3). С. 47–58. DOI: <https://doi.org/10.51706/2707-3076-2020-3-5>
- Стремецька В. О. Алексєєнко Г. О. Булінг у підліткових шкільних колективах. *Серія «Педагогіка, соціальна робота»*. 2014. Вип. 31. С. 177–179. URL : <http://surl.li/amvct>.
- Уварова О. Мобінг : цькування на робочому місці. *Директор школи*. Україна. 2008. № 9. 31 с.
- Харківська А. А. Формування та розвиток цифрової компетентності педагога в системі навчання впродовж життя – вимога часу. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти* : зб. наук. пр. Укр. інж.-пед. акад. Харків, Вид-во УІПА, 2020. № 66. С. 98–105.
- Melezini M. Przystępstwo znęcania się w kontekście przemocy w rodzinie. Białystok. 2016. 400 s. . URL : https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/5874/1/AD_Sledziewski_Przestepstwo_znecani_a_sie_w%20kontekscie_przemocy_w_rodzinie.pdf.
- Afroz MS.Jan, Shafqat Husain Bullying in Elementary Schools: Its Causes and Effects on Students. 2015. Vol.6. No.19.URL : <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1079521.pdf>.

References

- Afroz, MS.Jan& Shafqat, Husain (2015).Bullying in Elementary Schools: Its Causes and Effects on Students. Vol.6. No.19. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1079521.pdf> (eng).
- Andrieienkova, V. L., Baidyk, V. V. & Voitsiakh, T. V. ta in. (2020). Prevention and counteraction to violence: the activities of educational institutions: a textbook : Individual entrepreneur Nichoha S. O. (ukr).
- Arpentieva, M. R. (2016). The problem of social order and violence in schools. *Issues of modern education*. № 5. (ukr).
- Audmaier, K. (2016). All against one: How to protect a child from bullying at school : «Alpina Publisher» (ukr).
- Bakhrushyn, V. (2019). Bullying in primary school: some results of a monitoring study. *New Ukrainian School*. [https://nus.org.ua/view/buling-u-pochatkovij-shkoli-deyaki-rezultaty-monitoryngovogo-doslidzhennya/\(ukr\)](https://nus.org.ua/view/buling-u-pochatkovij-shkoli-deyaki-rezultaty-monitoryngovogo-doslidzhennya/(ukr)).
- Bondar, V. (2008). Violence against a child leads to a deformation of personality. *Social pedagogy*. № 4. (ukr).

- Bullying and cyberbullying in adolescence. Statistics on bullying among adolescents in Ukraine. <https://www.unicef.org/ukraine/bullying-cyberbullying-teens-Ukraine> (ukr).
- Code of Ukraine on Administrative Offenses of 01.10.2021. № 80731-X. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (ukr).
- Cyberbullying – what is it and how to stop it? 10 facts that teenagers want to know about cyberbullying. UNICEF. <https://www.unicef.org/ukraine/cyberbullying> (ukr).
- Global survey on bullying (bullying in schools). UReport. (2016). [https://ukraine.ureport.in/opinion/566/\(ukr\)](https://ukraine.ureport.in/opinion/566/(ukr)).
- Huhnenbiul, A. (2000). The sinister charm of violence. Prevention and control of child aggression and cruelty : Akademichnyi prospekt (ukr).
- Kharkivska, A. A. (2020). Formation and development of digital competence of a teacher in the system of lifelong learning is a requirement of time. *Problems of engineering and pedagogical education: a collection of scientific works of the Ukrainian Engineering and Pedagogical Academy*. Kharkiv. UEPA Publishing, № 66. 98–105.
- Kormylo, O. (2015). The phenomenon of bullying in the educational space. *Problems of the humanities. Psychology series*. Issue 35. 174–187. <http://surl.li/amvas> (ukr).
- Korol, A. (2009). Causes and consequences of bullying. *Restorative justice in Ukraine*. 84–93. <http://surl.li/amvdy> (ukr).
- Kutuzova, D. A. (2007). Bullying at school: what it is and what you can do about it. *Journal of Practical Psychology*. № 1. 72–90 (rus).
- Legal Aid Coordination Center. *News*. <https://www.legalaid.gov.ua/category/novyny/> (ukr).
- Lein, D. & Miller, Ye. (Eds). (2001). *Child and Adolescent Psychotherapy* : Piter (rus).
- Luhinets, N. V., Pavlivska, I. M., Safonova, O. V., Skyba, O. Yu. & Shamardina A. V. (2020). Creating safe educational environment in educational institutions that implement inclusive education by introducing school mutual understanding service in their learning process *Scientific Journal of Khortytsia National Academy. (Series: Pedagogy. Social Work)* : scientific journal. Publishing house of the Municipal Institution of Higher Education Khortytsia National Educational and Rehabilitation Academy of Zaporizhzhia Regional Council. Iss. 2(3). 47–58. <https://doi.org/10.51706/2707-3076-2020-3-5> (ukr).
- Melezini, M. (2016). *Przestępstwo znęcania się w kontekście przemocy w rodzinie*. Białystok. https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/5874/1/AD_Sledziwski_Przestepstwo_znecani_a_sie_w%20kontekscie_przemocy_w_rodzinie.pdf(pol).
- Morozov, O. A. (2010). Features of bullying and mobbing. *Current issues of aviation and astronautics*. № 6. 26 –263 (rus).
- Motliakh O., Androsiuk V., Levchenko Yu. & Sudento Yu. (2020). Psychological factors of resistance to bullying (analytical review). (ukr).
- On Education : the Law of Ukraine dated 02.10.2021 № 2145-VIII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (ukr).
- Petrovsky, A. V. (Ed.) (1979). Age and pedagogical psychology. 124 – 125 (rus).
- Ponomarev, V. I. (2013). Studies of character accentuations of bullying participants among adolescents of a regional social institution for minors. *World of Medicine and Biology*. № 3 (39). 125–130. http://nbuv.gov.ua/UJRN/S_med_2013_3%2839%29__41 (rus).
- Prokomenko, L. , Tetorkina, V., Oloverenko, O. & Palchuk O. (2019). Research of bullying in the environment of organized children's collective. *Pedagogy of creative personality formation in higher and general secondary education*. № 62, T. 1. 70–73. <http://surl.li/amvef> (ukr).
- Ratter, M. R. (1987). *Help for troubled children* : Progress (rus).
- Resistance to bullying. Ministry of Education and Science of Ukraine. <https://mon.gov.ua/ua/tag/protidiya-bulingu> (ukr).
- Stremetska, V. O. & Aliksieienko, H. O. (2014). Bullying in teenage school groups. *Series "Pedagogy, social work"*. Issue 31. 177–179. <http://surl.li/amvct> (ukr).

UNICEF survey: more than a third of young people in 30 countries suffer from online bullying (2019). <http://surl.li/gkmg> (ukr).

Uvarova, O. (2008). Mobbing: harassment in the workplace. *School Headmaster*. Ukraine. № 9. 31. (ukr).

Violence and bullying in the educational environment. *The results of sociological research*. Kyiv: Ukrainian Institute for Sociological Research after Olexander Yaremenko (2018). https://kubg.edu.ua/images/stories/podii/2018/10_26_bullying_02.pdf (ukr).

ПРЕДОТВРАЩЕНИЕ БУЛЛИНГА В ЗАВЕДЕНИЯХ ОБЩЕГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ПРОБЛЕМЫ

Алла Харьковская, доктор педагогических наук, профессор, проректор по научно-педагогической работе Коммунального учреждения «Харьковская гуманитарно-педагогическая академия» Харьковского областного совета, Харьков, Украина, e-mail: kharkivska_hgpa@ukr.net

Автором проанализирован ряд разноаспектных научных исследований отечественных и зарубежных психологов, педагогов и социальных исследований всемирных организаций по статистическим данным явления буллинга в Украине. Целенаправленные действия обидчиков совершаются через физические (избиения, вред вещам) или речевые действия (угнетение, насмешки). Охарактеризованы роли участников буллинга (обидчик, жертва, свидетель) и определены главные признаки этого процесса в коллективе. Осуществлено обобщение типологии проявления агрессивности обидчиков на начальном и среднем уровне образования. Автор обращает внимание на один из видов буллинга – кибербуллинг, проблема которого приобретает все большую актуальность с динамичным развитием цифровых технологий. Предоставлено рекомендации для проведения профилактических работ предотвращения буллинга будущими учителями в заведениях общего среднего образования во время уроков, воспитательных мероприятий при прохождении различных видов практик.

Ключевые слова: буллинг, общее среднее образование, ученический коллектив, кибербуллинг, будущий учитель, профилактика.

PREVENTION OF BULLYING IN GENERAL SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS: CURRENT STATE OF THE PROBLEM

Alla Kharkivska, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vice-Rector for Scientific and Pedagogical Work, Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy» of Kharkiv Regional Council, Kharkiv, Ukraine, e-mail: kharkivska_hgpa@ukr.net

The author defines the process of bullying in the system of general secondary education as the suppression of the spiritual fullness of the individual, as a phenomenon of deviant behavior. A number of various scientific researches of domestic and foreign psychologists and pedagogues on the interpretation and definition of bullying were analyzed. The results of social research of world organizations on statistics of the phenomenon of bullying among children in Ukraine were compared. Bullying is defined as a form of aggressive behavior in which someone intentionally and repeatedly causes harm or inconvenience. On the basis of systematization of definitions of the concept «bullying» the author's understanding of the term «bullying in general secondary education institutions» was formed. Aggression has been found to be common in many children, but it is due to a variety of internal and external causes. Purposeful actions of offenders occur through physical (beating, pushing, damaging things or clothes, limiting the chance to do something or go somewhere, etc.) or verbal actions (oppression, ridicule, mockery, accusation, etc.). The roles of bullying participants were described (offender, victim, witness) and the main features of this process in groups of students were identified (fear, cruelty, insults, scandals, disputes, etc.). The first signs of adolescent bullying are hostility, alienation, secrecy, and so on. The author generalizes the typology of aggression of offenders in primary and secondary school education. Three groups of children were identified for the demonstration of

aggressive actions. It was determined that the group type of bullying can exist without the participants themselves being aware of their harmful actions. The author takes notice to one of the types of bullying – cyberbullying, the problem of which is becoming increasingly relevant. The active process of cyberbullying is associated with the dynamic development of digital technologies. Future teachers must learn to recognize and stop the manifestations of bullying, to prevent the emergence of new cases. Therefore, the author has developed recommendations for the implementation of preventive methods to prevent bullying by future teachers in general secondary education institutions during lessons, educational activities and different types of practical trainings.

Key words: *bullying, general secondary education institution, student group, cyberbullying, future teacher, prevention.*

*Стаття надійшла до редакції / Received 30.10.2021
Прийнята до друку / Accepted 19.11.2021
Унікальність тексту 92,7 % (Unicheck ID1009933216)
© Харківська Алла Анатоліївна, 2021.*

